

BATTELLIA

N° 9

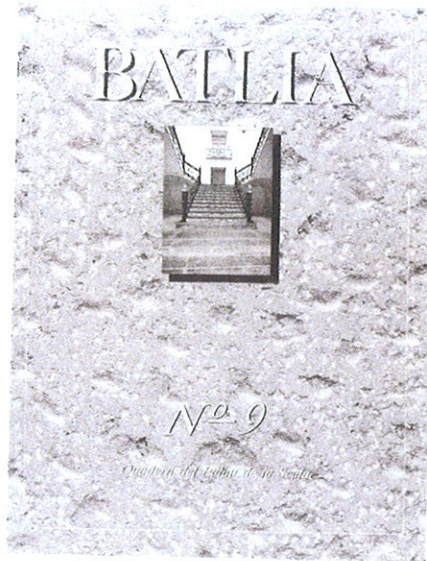
Quadern del Palau de la Scala

Edita, Diputació Provincial de València.

President, Francesc Blasco i Castany.

Equip de treball: Director, Ricard Triviño. Redactor en cap, Joan Antoni Ruiz i Company. Disseny i maquetació, Carles Castro. Fotografies, Josep V. Rodríguez. Secretària de redacció, Empar Martínez i Ramon. Col·laboradors, Joaquín Berchez, Josepa Cortés, Emilio Giménez i Julián, i Francesc Xavier Llopis.

DL: V - 1.100 - 1985
ISSN: 9934-4807

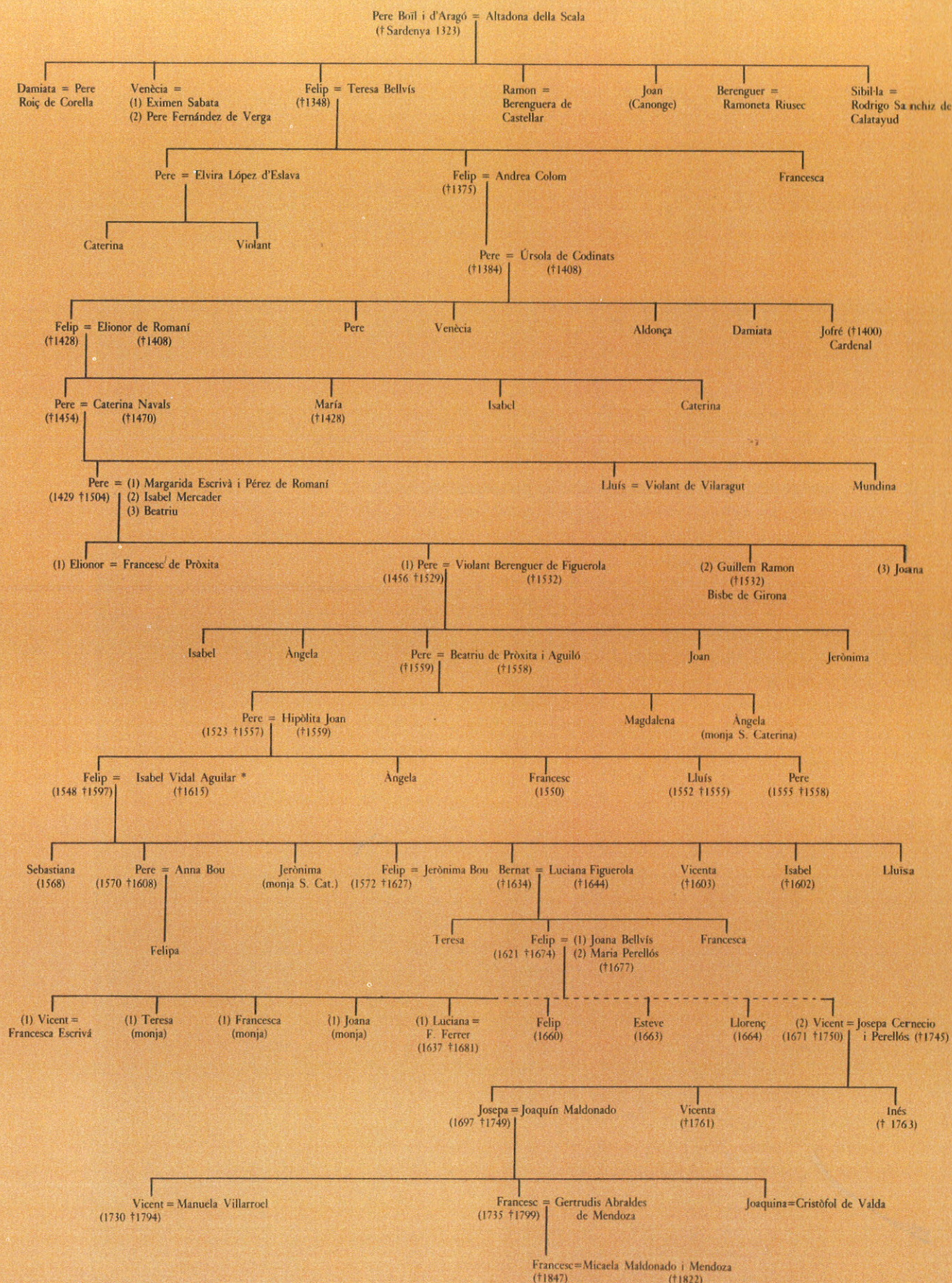
SUMARI

- Introducció, pàgina 5.*
Genealogia, pàgina 6.
Els Boïl de la Scala, una història de família, pàgina 7.
Aspectes renaixentistes i barrocs del Palau del Marqués de la Scala a València, pàgina 25
Palau dels Scala: elements arquitectònics més significatius de l'edifici, pàgina 45.
Reflexions al voltant de la restauració del patrimoni.
El palau dels Scala com a pretext, pàgina 55.
Del Palau de la Scala al «Palau del Marqués de la Scala», pàgina 67.
Bibliografia, pàgina 70.

*El Palau de la Scala,
a la plaça de Manises,
abans de la seua
restauració.*

GENEALOGIA DE LA FAMÍLIA BOÏL DE LA SCALA

* Adoptà els cognoms d'Albert Vidal.

“Estes són les armes
del gran can de la Scala,
senyor de Verona...”
(Arxiu Municipal de S^{ta}eca).

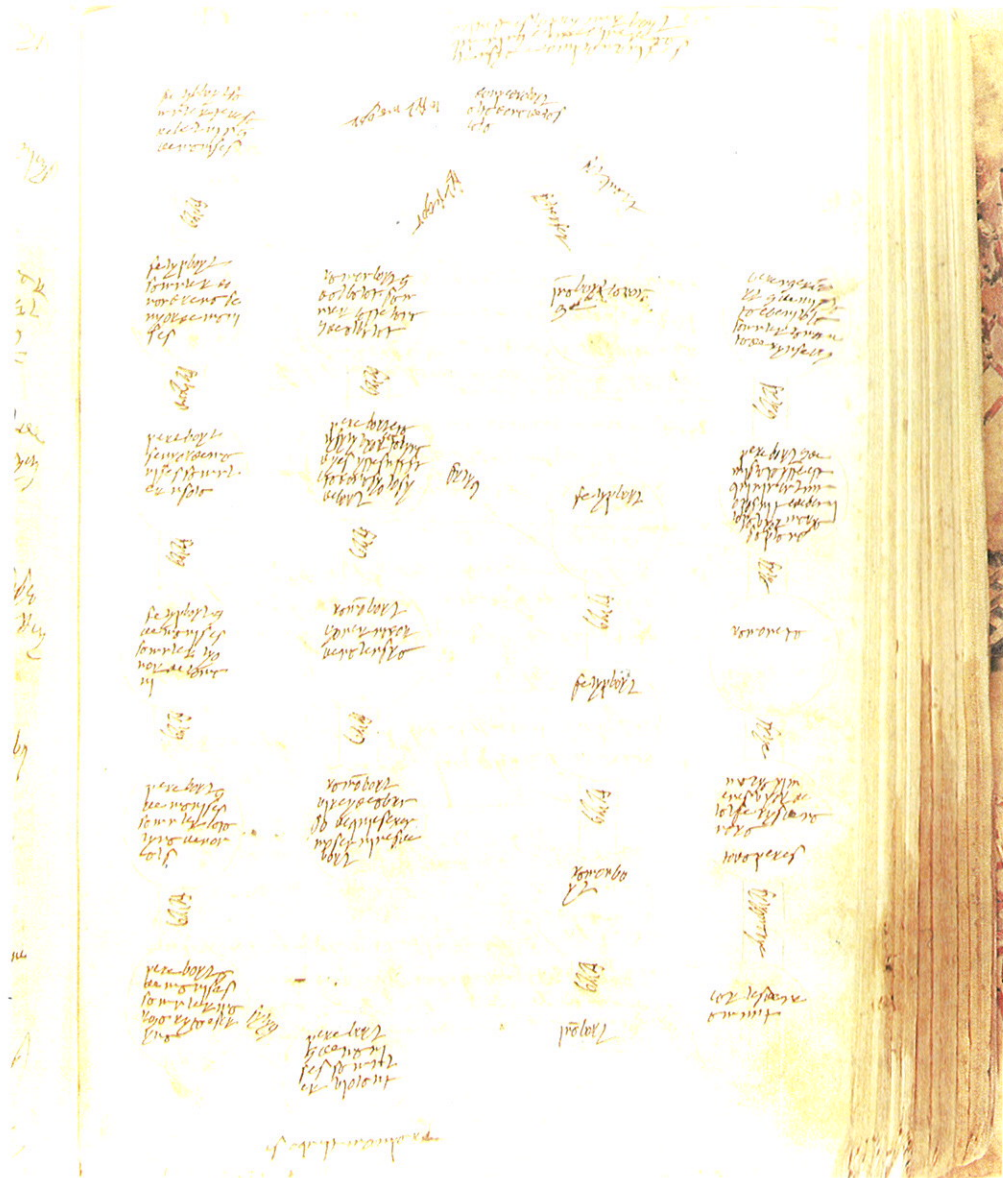
DE Florència a Gènova, de Barcelona a València i Mallorca, en una àmplia geografia urbana mediterrània, les cases senyorials — amb una múltiple terminologia retrobable en cada llengua: «alberg», «ostal», «palau»— irrompen en l'espai ciutadà com l'expressió més visible del poder de classe del grup aristocràtic. En la societat tardomedieval, tan important com el poder polític és el control de l'espai físic, de l'escenari quotidià de la vida urbana, esquarterat en un mosaic de dominis familiars que es manifesten en l'ocupació d'una plaça o de tot un carrer, que rebran el nom del llinatge, o en l'apropiació d'un pany de la muralla, la defensa del qual tenen en comanda. A la plaça de la Batlia, nucli estratègic del poder en la morfologia urbana de la ciutat de València, ben prop de la seu del consell municipal i de la catedral, tenien casa els Boïl de la Scala, una família nobiliària amb quasi cinc-cents anys de presència en la història valenciana, de la conquesta cristiana al segle XVIII. El palau dels Boïl —avui de la Scala— simbolitzava el prestigi d'un llinatge de la cavalleria antiga, la que acompanyà el rei Conqueridor en l'empresa valenciana, que ostentà ininterrompidament el senyoriu de Manises fins a l'extinció de les darreres branques

*D*E Florencia a Génova, de Barcelona a Valencia y Mallorca, en una amplia geografía urbana mediterránea, las casas señoriales —con una múltiple terminología reencontrable en cada lengua: alberg, ostal, palau— irrumpen en el espacio ciudadano como la expresión más visible del poder de clase del grupo aristocrático. En la sociedad del último período de la Edad Media es tan importante el poder político como el control del espacio físico, del escenario cotidiano de la vida urbana, fragmentado en un mosaico de dominios familiares que se manifiestan con la ocupación de una plaza o de toda una calle, que recibirán el nombre del linaje, o con la apropiación de un lienzo de la muralla, cuya defensa tienen encomendada. En la plaza de la Batlia, núcleo estratégico del poder en la morfología urbana de la ciudad de Valencia, muy cerca de la sede del consejo municipal y de la catedral, tenían su casa los Boïl de la Scala, una noble familia con casi quinientos años de presencia en la historia valenciana, desde la conquista cristiana al siglo XVIII. El palacio de los Boïl —boy de la Scala— simbolizaba el prestigio de un linaje de la antigua caballería, la que acompañó al rey Conquistador en la empresa valenciana, que ostentó ininterrumpidamente el señorío de Manises hasta la extinción de las últimas ramas familiares, absorbi-

ELS BOÏL DE LA SCALA UNA HISTÒRIA DE FAMÍLIA

Per Josepa Cortés
Universitat de València

Arbre genealògic dels
Boil de la Scala,
autògraf de Pere
Boil i Berenguer.
(A. M. S.)

familiars, absorbides a començaments del Set-cents pel llinatge castellà dels Maldonado, comtes de Villagonzalo. Les pàgines següents intenten un seguiment de la filiació successòria dins el context històric que l'emmarcava.

ELS PRIMERS BOÏL

Els Boil eren posseïdors d'una fecunda genealogia, escrupulosament rememorada pels vagarosos habitants del palau, on se servaven acuradament els pergamins dels testaments i els títols de propietat ancestrals. Això no obstava per recórrer eventualment a la fantasia, per tal de coronar més gloriosament l'ori-

das a principis del setecientos por el linaje castellano de los Maldonado, condes de Villagonzalo. Las siguientes páginas intentan un seguimiento de la filiación sucesoria dentro del contexto histórico que la enmarcaba.

LOS PRIMEROS BOÏL

Los Boil poseían una genealogía fecunda, rememorada escrupulosamente por los ociosos habitantes del palacio, donde se guardaban con cuidado los pergaminos de los testamentos y títulos de propiedad ancestrales. Esto no obstaba para recurrir eventualmente a la fantasía con tal de coronar más gloriosamente el origen familiar. En la primera mitad del siglo XVI, Pere Boil,

EN NOM DE NOSTRE

En nom de nostre Senyor Jesu Christ Lo qual ha sempre acusat l'home per propis seus mandaments, e de aquells dependre, e ordenar, segons plaer acasen durant la vida present en terra, e en el cel. Per la dita que el agred mort sua dia ferd, y lo part de no bon en egor amot de ago Lo don Felip Albert Vidal olim Boil de la Scala Senyor de la Vila y Baronia de Manises autorador de la present ciutat de Valencia. Quant març d'alt en lo dit Regre enallitia corporal de la qual temps enoria ab ems emich ienthi paraula Clara, y manifesta pensant que no sia una onra certa que lo mont natural, me tres incerta que lo dit, e bona de aquella per bon conue acasuna nabia persona souint pensa en la esdeuenidont onort e deu de si, eters seus dependre, e ordenar en tal forma, y manera que n. Senyor, l'altor honor, e glori de nostre Senyor deu seud honit, e de la dita Santa antena enyo cada. Perco en lo principi se aquest fet la misericordia, e auxili de mon deu, y de Senyor Jesu Christ, ede la d'altissima Verge Maria mave sua advocada may de tot lo peccador, estant en poa com abtes per gracia de nostre Senyor deu seud honit en nos bonens, me hona vispa, y manifesta paraula, y entul dependre de una persona que per gracia de nostre Senyor deu seud honit que h fer, e orde par onra d'alt, y d'altre testament l'uma, y d'altre voluntat mia. Peruant primerament, fasant, cassellant, imitant, e annullant tot, y qualcuol, testa ment, o testament, codicil, e codicil, caltres qualcuol, disposidions de l'uma, y d'altre voluntat mia per mi sim el dia de hoy fet, e fetes en ma, y pastor de qualcuol notari, o notaris de qualcuol forma de paraules entar a que aquelles sien derogatories, com de aquelles que penida, y no sia recot. Tant les quali null, hauer ay per exotes, y exproades, com de exotes, y aporades feres, per te present fat, e orden mon l'um, y d'altre voluntat l'uma, y d'altre voluntat mia en egor la forma seguent = El Primerament cans de totes foies acomanont tal mia anima a mon deu, y Senyor seud honit qui la a redimida ab la precionima sancio prau infimt de tota creatura hua no null orden, emar que l'um de totes coses Anuen l'umati los clants, clarament de la Santa Eucharistia, y explama hincio com acatibich ontra, ayres que la mia anima. Ela novella del meu lo aquell na hauer a calerastica. El cultiva en la Iglesia Parroquial de la Vila, y Baronia de Manises en lo meu Par, y del dit Senyor de Manises, y que el meu ja na restil ab lo hauer del Famiaca Sant Domingo, y portat a dita Vila de Manises, y acompant de dit.

Testament de Felip Albert Vidal, olim Boil de la Scala, redactat el 28 de juliol de 1674. (A. M. S.)

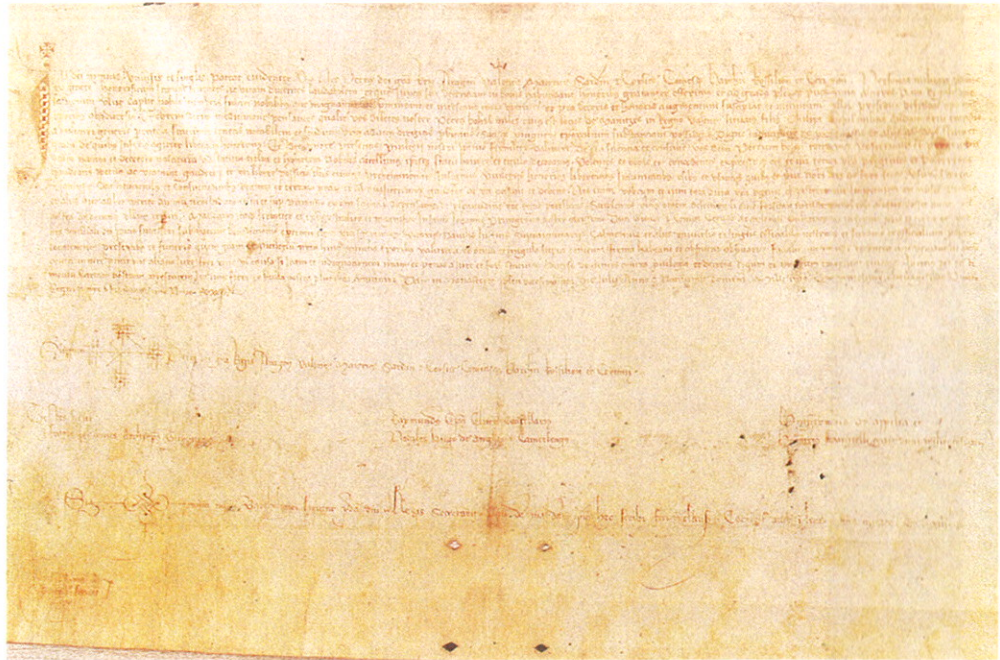
gen familiar. A la primera meitat del segle XVI, Pere Boil, autor d'un dietari familiar semblant als llibres de *riccordanze* italians, que registrava els esdeveniments domèstics de la casa, no s'estava de recollir una antiga tradició segons la qual el primer Boil senyor de Manises seria fill d'una germana del rei d'Aragó que *sellavors era*. El dietarista, però, adverteix de la manca de testimonis escrits que recolzen la pretensió, i confessa que la notícia li havia arribat d'un cavaller que l'havia oïda d'un vell.

No n'i a acte de asò, sinó tradisió, interpola prudentment el nostre cronista. En canvi, la procedència aragonesa de la família està perfecta-

autor de dietario familiar semejante a los libros de *riccordanze* italianos, que registraban los acontecimientos domésticos de la casa, no dudaba en recoger una antigua tradición, según la cual, el primer Boil señor de Manises sería hijo de una hermana del rey de Aragón que *sellavors era*. El dietarista advierte, sin embargo, de la falta de testimonios escritos que apoyen esta pretensión y confiesa que la noticia le había llegado de un caballero que a su vez la había oído de un anciano.

No n'i a acte de asò, sino tradisió, interpola prudentemente nuestro cronista. En cambio, la procedencia aragonesa de la familia está perfectamente documentada: En el valle del Ena, en el Sobrarbe se levantaba el castillo de

Privilegi de Pere el Cerimoniós en què atorga a Pere Boïl, senyor de Manises, el títol perpetu de noblesa, del 1384.
(A. M. S.)

ment documentada: a la vall de l'Ena, en el Sobrarb, s'aixecava el castell de Boïl. El titular del castell i també de les valls de Gallan, Pere, i el seu germà Benet formaven part de l'host croada que ocupà les terres valencianes a mitjan segle XIII. Però els testimonis d'aquests primers Boïl instal·lats amb la conquesta es perden en la nebulosa inicial del nou regne que havia creat Jaume I, i cal esperar el nét d'aquell croat aragonès per a iniciar la història de la família. De Pere Boïl i d'Aragó, el segon cognom del qual es prestava a la innocent fabulació del seu descendent, casat amb Altadona della Scala, filla del senyor de la ciutat italiana de Verona, partirien les quatre futures branques del llinatge: de Felip, el seu fill primogènit, els Boïl de la Scala, senyors de Manises; de Ramon, els Boïl senyors d'Albalat, Bétera i l'originari castell de Boïl, a l'Aragó, que havia deixat de pertànyer a la família i que Pere el Cerimoniós els retornaria el 1364; i de Berenguer, els senyors de Mislata i Benilloba, d'una banda, i els de Borriol, de l'altra.

Els primers Boïl foren efectivament familiars del rei, no de sang, sinó de la seua casa. L'esmentat Pere Boïl i d'Aragó, considerat fundador del llinatge, ocupà els càrrecs

Boïl. El titular del castllo y también de los valles de Gallan, Pere, y su hermano, Benet, formaban parte de las huestes cruzadas que ocuparon las tierras valencianas a mitad del siglo XIII. Pero los testimonios de estos primeros Boïl instalados con la conquista se pierden en la nebulosa inicial del nuevo reino que había creado Jaime I, y es necesario esperar al nieto de aquel cruzado aragonés para iniciar la historia de la familia. De Pere Boïl y de Aragón, cuyo segundo apellido se prestaba a la fabulación inocente de su descendiente, casado con Altadona della Scala, hija del señor de la ciudad italiana de Verona, partirían las cuatro futuras ramas del linaje: De Felip, su hijo primogénito, los Boïl de la Scala, señores de Manises; de Ramón, los Boïl señores de Albalat, Bétera y el originario castillo de Boïl, en Aragón, que había dejado de pertenecer a la familia y que el Pere el Cerimoniós se lo devolvería en 1364, y de Berenguer, los señores de Mislata y Benilloba, por un lado, y los de Borriol, por otro.

Los primeros Boïl fueron efectivamente familiares del rey, no de sangre, sino de su casa. El mencionado Pere Boïl y de Aragón, considerado fundador del linaje, ocupó los cargos de mayordomo y tesorero real de 1302 a 1306, y desde esa fecha hasta 1320 continuaría ocupándose de las finanzas

de majordom i tresorer reial de 1302 a 1306, i, des d'aquesta data fins a 1320, continuaria ocupant-se de les finances de Jaume II com a mestre racional. El 1304 havia comprat als Luna el senyoriu de Manises, que quedaria vinculat secularment al llinatge, i, possiblement, la seua experiència com a ambaixador en el regne de Granada contribuiria a fomentar el desenvolupament de la indústria ceràmica local, i, de manera especial, la introducció de la tècnica del daurat que tanta fama proporcionaria als obradors de Manises. També encapçalaria altres ambaixades decisives per a la Corona: negociar a Nàpols, el 1308 i el 1318, la pau entre Sicília i els angevins; sol·licitar al concili de Viena (1311-1312), juntament amb el canceller Guillem Olomar, la fundació del nou orde religiós-militar de Montesa i la seua dotació amb els béns espoliats a l'orde del Temple, que havia estat dissolt; i també arribà a ser ambaixador davant la sereníssima república de Venècia.

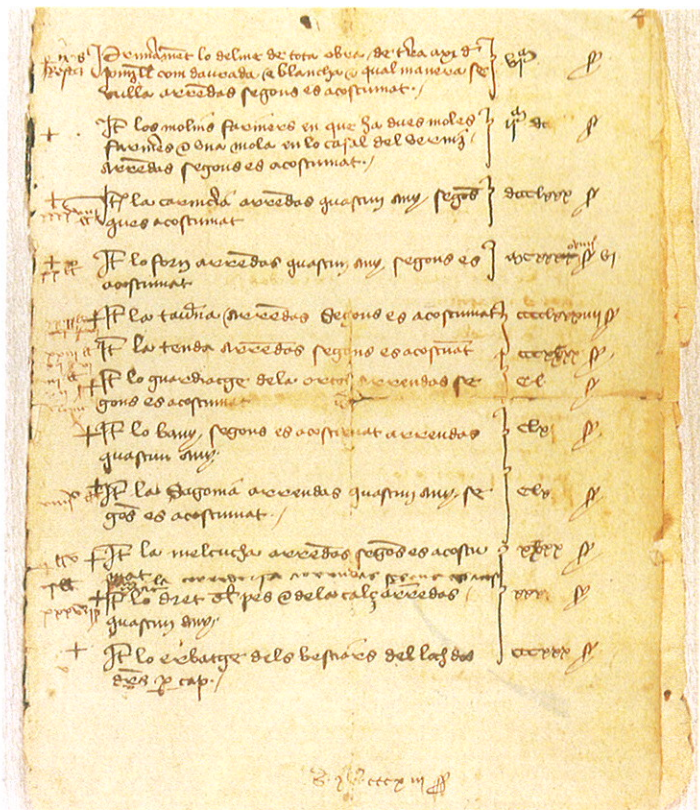
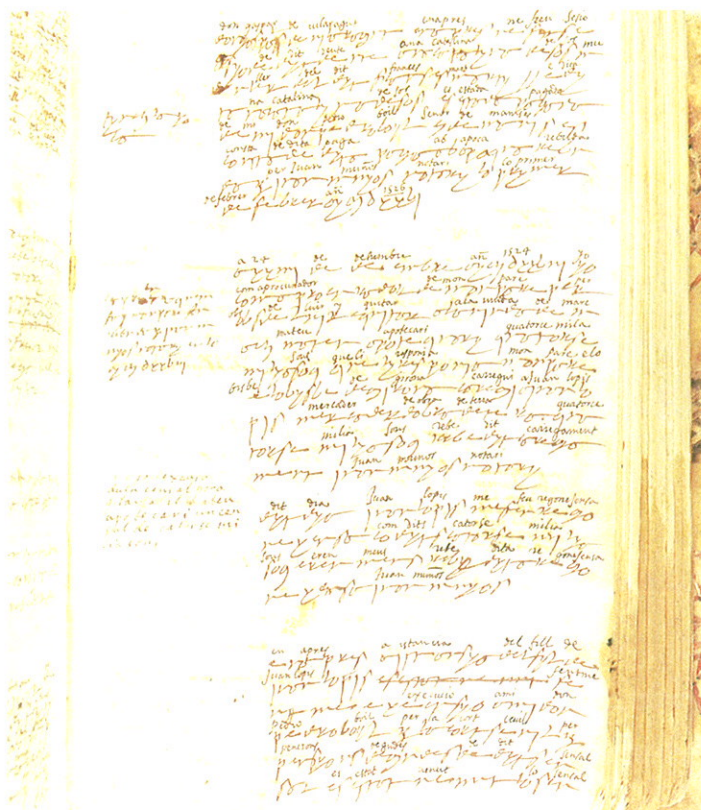
A la seua mort el 1323, probablement durant el setge de la vila de

de Jaime II como funcionario real. En 1304 había comprado a los Luna el señorío de Manises, que quedaría vinculado durante siglos al linaje, y, posiblemente, su experiencia como embajador en el reino de Granada contribuiría a fomentar el desarrollo de la industria cerámica local, y de una manera especial, la introducción de la técnica del dorado que tanta fama proporcionaría a los talleres de Manises. También encabezaría otras embajadas decisivas para la Corona: Negociar en Nápoles, en 1308 y en 1318, la paz entre Sicilia y Anjou; solicitar en el concilio de Viena (1311-1312), junto con el canceller Guillem Olomar, la fundación de la nueva orden religioso-militar de Montesa y su dotación con los bienes expoliados a la orden del Temple, que había sido disuelta, y también llegó a ser embajador ante la serenísima república de Venecia.

A su muerte, en 1323, probablemente durante el asedio de la villa de Chibia, acompañando al infante Alfonso en la conquista de Cerdeña, el patrimonio familiar se dispersó, repartido, como hemos dicho antes, entre sus hijos. El señorío de Manises pasó al

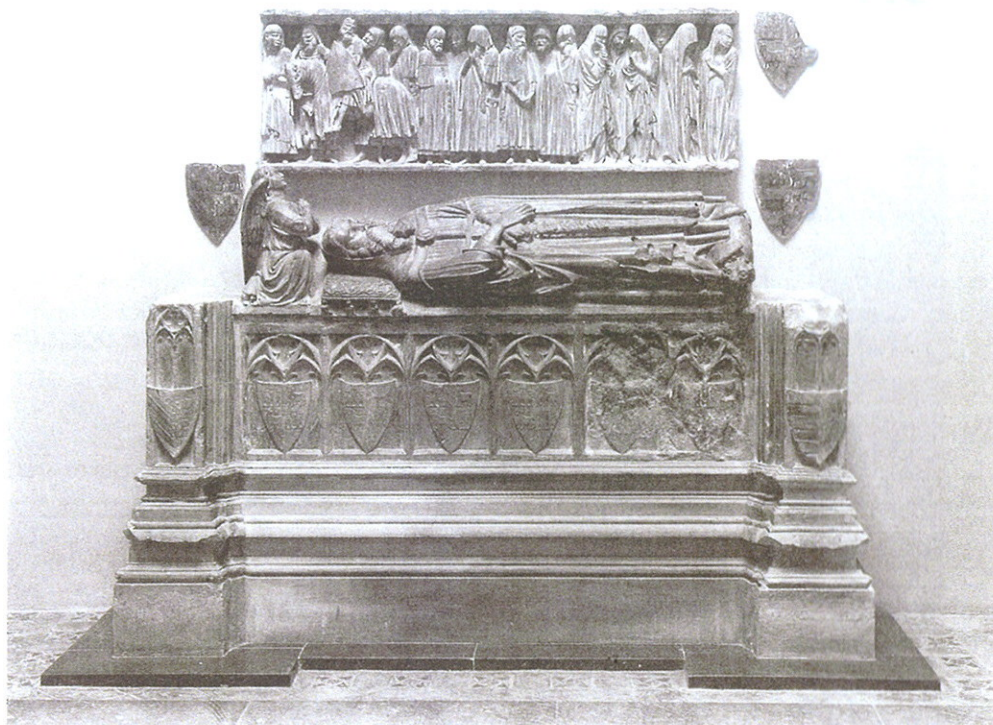
Dietari de Pere Boil i Berenguer, començat a mitjan segle XVI i continuat pels seus hereus. (A. M. S.).

Registre de rendes del senyor de Manises, segle XIV. (A. M. S.)

*Sepulcre dels Boil al
convent de Santo
Domingo, anònim del
segle XIV.*

*Accés a l'escala
gòtica del Palau,
abans de la
restauració.*

Ghiesa, acompanyant l'infant Alfons en la conquesta de Sardenya, el patrimoni familiar es dispersà, repartit, com hem dit abans, entre els seus fills. El senyoriu de Manises passà al primogènit, Felip, casat amb Teresa de Bellvís, mentre Mislata i Benilloba passaven a mans de Berenguer. Però la mort sense descendència masculina del fill d'aquest, Pere Boil i Riusec, animà el seu oncle Felip a tractar de recobrar les antigues possessions del primer Boil. Finalment hi renuncià, a canvi dels 60.000 sous que rebé de Pere d'Urrea, casat amb la filla del seu nebot Pere.

Encara que no pogué recuperar la totalitat del patrimoni patern, Felip, segon senyor de Manises, seguí les passes del seu pare, tant en la proximitat a la Corona, ocupant càrrecs palatins, com en les aventures militars, per la Mediterrània. De fet, l'havia succeït com a mestre racional (1320-1330) i també arribaria a ser, com aquell, conseller i tresorer reial (1330-1336), de Jaume II i Alfons el Benigne. Fins i tot havia participat en la conquesta de Sardenya, on havia mort el pare, i en seria nomenat, el 1326, reformador juntament amb Bernat de Boixadors, amb el qual hagué de fer front a la revolta sarda contra la dominació catalano-aragonesa. Anys després, contribuiria a l'enfonsament del regne de Mallorca, amb la conquesta de les illes i del Rosselló per part de Pere el Cerimoniós. Felip Boil seria nomenat governador de Perpinyà (1344) i de Mallorca (1345), on morí el 1348 mentre dirigia la repressió contra els seguidors de Jaume III.

L'activa presència dels dos primers Boil en els afers de la Corona no seria continuada pels seus descendents immediats, els dos fills de Felip: Pere, casat amb Elvira López d'Eslava i mort sense descendència masculina, i Felip, casat amb Andrea Colom, filla del senyor de Torís, que, en 1375, llegava al seu hereu el senyoriu de Manises, la vall de Cortes i el castell de Xirell.

primogénito, Felip, casado con Teresa de Bellvís, mientras Mislata y Benilloba pasaban a manos de Berenguer. Pero la muerte sin descendencia masculina del hijo de éste, Pere Boil i Riusec, animó a su tío Felip a tratar de recobrar las antiguas posesiones del primer Boil. Finalmente renunció, a cambio de los 60.000 sueldos que recibió de Pere d'Urrea, casado con la hija de su sobrino Pere.

Aunque no pudo recuperar la totalidad del patrimonio paterno, Felip, segundo señor de Manises, siguió los pasos de su padre, tanto en la proximidad a la Corona, ocupando cargos en palacio, como en las aventuras militares por el Mediterráneo. De hecho, le había sucedido como funcionario real encargado de finanzas (1320-1330) y también llegaría a ser, como aquel, consejero y tesorero real (1330-1336), de Jaime II y Alfonso el Benigno. Incluso había participado en la conquista de Cerdeña, donde había muerto su padre, y fue nombrado, en 1326, reformador, juntamente con Bernat de Boixadors, con quien tuvo que hacer frente a la revuelta sarda contra la dominación catalano-aragonesa. Años después contribuiría al hundimiento del reino de Mallorca, con la conquista de las islas y del Rosellón por parte de Pere el Cerimoniós. Felip Boil fue nombrado gobernador de Perpiñán (1344) y de Mallorca (1345), donde murió en 1348 mientras dirigía la represión contra los seguidores de Jaime III.

La activa presencia de los dos primeros Boil en los asuntos de la Corona no fue continuada por sus descendientes más inmediatos, los dos hijos de Felip: Pere, casado con Elvira López de Eslava y muerto sin descendencia masculina, y Felip, casado con Andrea Colom, hija del señor de Turís, que, en 1375, legaba a su heredero el señorío de Manises, el valle de Cortes y el castillo de Xirell.

UNA FAMILIA DE CABALLEROS

El heredero, Pere, quinto señor de Manises, obtuvo del rey el título de

Dibuix del sepulcre dels Boil (sala capitular de Santo Domingo a València).

UNA FAMÍLIA DE CAVALLERS

L'hereu, Pere, cinquè senyor de Manises, obtenia del rei el títol de baró el 1384, el mateix any en què moria a Vilafranca del Penedès, després d'haver vinculat en el seu testament el senyoriu de Manises al primogènit masculí del llinatge Boil; vincle que es mantindria al llarg de la història de la família i que originaria nombrosos plets per part de les branques secundàries. A València, la seua vídua, Úrsola de Codinats, i el seu fill i successor, Felip —l'altre, Jofré, seria nomenat cardenal per Benet XIII, al qual acompanyaria a Avinyó, on moriria el 1400—, feien inventari dels béns del difunt: una relació que ens permet de conèixer les possessions de la família, especialment els dos palaus, un a Manises i l'altre a la ciutat de València, la seua distribució interna i el mobiliari que n'ocupava les estances.

El «castell» de Manises, principal residència dels Boil al llarg de l'Edat Mitjana i durant gran part dels temps moderns, comptava amb nou habitacions: el «palau», la «cambra de les donzelles», la «cambra de l'infant», la «cambra del senyor», la «cambra de les eres», la «sala dels àngels», el «menjador», la «casa del pou» i el «palau gran deffora», que feia de graner i d'estable. Cada sala disposava d'un ric parament de roba i, als dormitoris, sota els llits de posts dels senyors, hi havia els humils llits de palla dels criats. Entre els objectes més destacables hi havia les armes i armadures de la família: cotes de ferro i d'acer, cuirasses, capmalls, cervelles, guantellets, braçals, gamberes, llances, pavesos, pintats sempre «a senyal de Boil», s'apilaven en la «sala dels àngels», presidida per «lo arnès que vench de Barcelona», d'acer, i l'espasa «guarnida d'or a senyal de Boil». També hi havia un «taulell de jugar scachs».

La casa de València no era encara l'actual palau de la plaça de Mani-

barón en 1384, el mismo año que moría en Vilafranca del Penedés, después de haber vinculado en su testamento el señorío de Manises al primogénito masculino del linaje Boil; vínculo que se mantendría a lo largo de la historia de la familia y que originaría numerosos pleitos por parte de las ramas secundarias. En Valencia, su viuda, Ursula de Codinats, y su hijo y sucesor, Felip —el otro, Jofré, sería nombrado cardenal por Benito XIII, a quien acompañaría a Aviñón, donde moriría en 1400—, hacían inventario de los bienes del difunto: Una relación que nos permite conocer las posesiones de la familia, especialmente los dos palacios, uno en Manises y otro en la ciudad de Valencia, su distribución interna y el mobiliario que ocupaba las habitaciones.

El castell de Manises, principal residencia de los Boil a lo largo de la Edad Media y durante gran parte de los tiempos modernos, contaba con nueve habitaciones: El palau, la cambra de les donzelles, la cambra de l'infant, la cambra del senyor, la cambra de les eres, la sala dels àngels, el menjador, la casa del pou y el palau gran deffora, que hacía de granero y de estable. Cada sala disponía de un rico ajuar de ropa, y en los dormitorios, debajo de las camas con tabla de los señores, estaban las humildes camas de paja de los criados. Entre los objetos más destacables estaban las armas y armaduras de la familia: Túnicas de hierro y acero, corazas, almófaras, capacetes, guanteletes, brazales, grebas, lanzas, escudos, pintados siempre a senyal de Boil, se apilaban en la sala dels àngels, presidida por lo arnès que vench de Barcelona, de acero, y la espada guarnida d'or a senyal de Boil. También había un taulell de jugar scachs.

La casa de Valencia no era todavía el actual palacio de la plaza de Manises, sino otro albergue situado en la parroquia de San Andrés. En el estudio y en la cambra de l'ort, las primeras habitaciones del inventario, los Boil tenían las armas, el archivo de títulos de propiedad y una biblioteca un tanto especializada: molts llibres de vides de

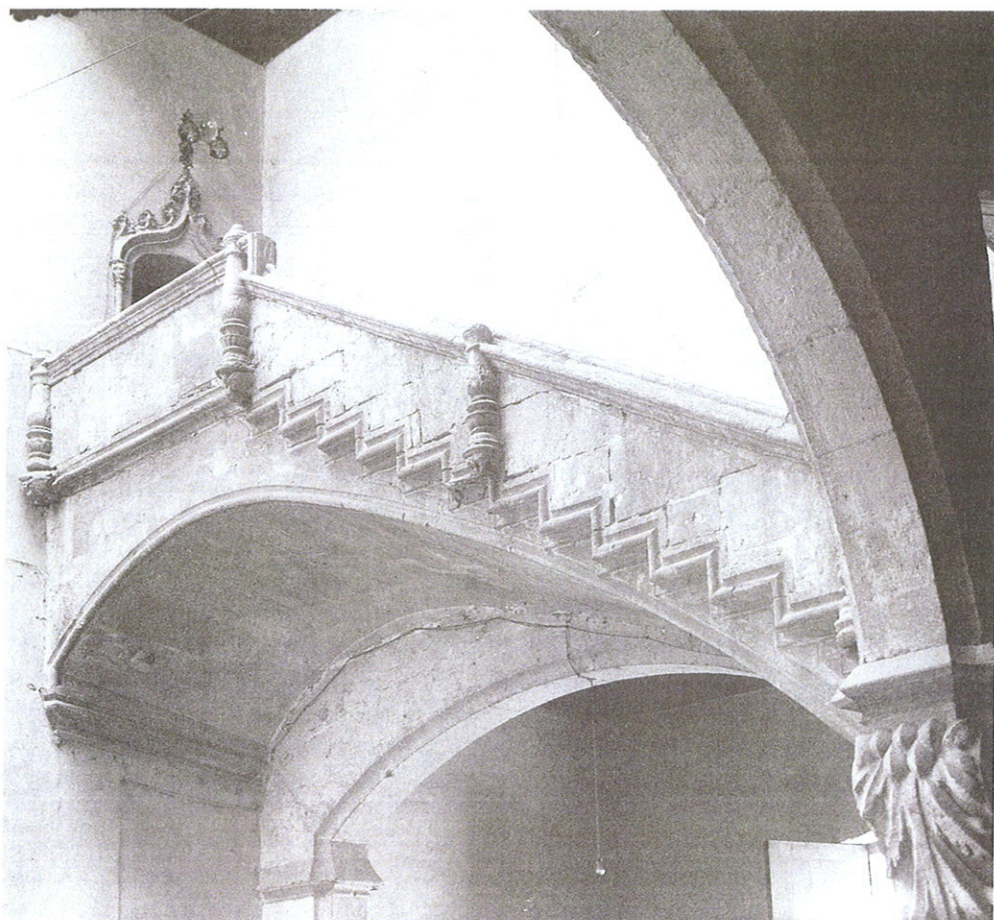
ses, sinó un altre alberg situat en la parròquia de sant Andreu. En l'«estudi» i en la «cambra de l'ort», les primeres habitacions de l'inventari, els Boil tenien les armes, l'arxiu de títols de propietat i una biblioteca un tant especialitzada: «molts llibres de vides de sants». La «cambra de les donzelles» i la del «senyor» donaven al pati interior, mentre que la «de l'infant» donava al carrer. El «menjador», la «casa del parlament», la «sala quadrada», el «palau llonch», la «casa del rebost» i la «cuyna» completaven les estances de l'alberg, juntament amb l'alcova d'un capellà particular i l'«estable», amb «un cavall de pèl negre», «una mula de pèl blanc» i «un rocí de pèl vermell».

Cavalls i armes: els Boil eren, abans de res, cavallers. El posseïdor dels arnesos inventariats al castell, Pere, havia combatut les tropes castellanes de Pedro el Cruel, quan aquest envaí el regne de València en la segona meitat del Tres-cents.

sants. *La cambra de les donzelles y la del señor daban al patio interior, mientras que la del infante daba a la calle. El menjador, la casa del parlament, la sala quadrada, el palau llonch, la casa del rebost, y la cuyna completaban las habitaciones del albergue, junto con la alcoba de un capellán particular y el estable, con un cavall de pèl negre, una mula de pèl blanc, y un rocí de pèl vermell.*

Caballos y armas: Los Boil eran, antes que nada, caballeros. El poseedor del conjunto de armas inventariado en el castillo, Pere, había combatido contra las tropas castellanas de Pedro el Cruel, cuando éste invadió el reino de Valencia en la segunda mitad del Trescientos. Pero los señores de Manises no fueron tan belicosos como sus parientes, los señores de Bétera, que implicaron al apellido Boil en los bandos nobiliarios del último cuarto del siglo XIV. El espacio urbano y también las posesiones rurales fueron el escenario de los duros enfrentamientos entre los linajes valencianos y sus clientelas soli-

Part central de l'escala gòtica.

Però els senyors de Manises no foren tan belicosos com els seus parents, els senyors de Bétera, que implicaren el cognom Boil en les bandositats nobiliàries de l'últim quart del segle XIV. L'espai urbà, però també les possessions rurals, van ser l'escenari dels durs enfrontaments entre els llinatges valencians i les seues clientele solidàries de «parents, amics e valedors». Ramon Boil i Dies, senyor de Bétera i governador de València des del 1393, al qual Antoni Canals dedicaria la seua traducció del *De providentia*, de Sèneca, seria assassinat enmig del carrer el 1407, com a represàlia per una brega iniciada pel seu germà Felip, el qual seria sentenciat a perdre el puny. El fill d'aquest darrer, Felip Boil i Soler, seria un destacat representant de l'orde dels cavallers errants. Després d'acompanyar Alfons el Magnànim en les guerres d'Itàlia, on cauria presoner dels genovesos en el desastre de Ponza, es traslladà fins a la cort anglesa per tal de desafiar i combatre cavallers i, en tornar, desafiaría també l'autor del *Tirant*, Joanot Martorell.

EL SENYORIU DE MANISES

El seu parent homònim, senyor de Manises, Felip Boil i Codinats, que hem deixat més amunt ordenant l'inventari dels béns del seu pare, hagué de fer front, abans de la seua mort el 1428, a una altra mena d'adversaris: els nombrosos creditors que el percaçaven, encapçalats per la seua pròpia dona, Elionor de Romaní, que reclamava el seu dot, i que arribaren a sol·licitar-ne la subhasta del senyoriu. La irregularitat de les rendes dominicals obligava la noblesa valenciana a l'endeutament crònic amb els prestamistes urbans, als quals havien de satisfer anualment els interessos dels crèdits obtinguts. De fet, més de la meitat dels ingressos del senyoriu de Manises havien de destinar-se a sufragar les pensions dels nombrosos censals i violaris carregats pels Boil. En la nòmina de creditors trobem altres

darias de parents, amics e valedors. Ramón Boil i Dies, señor de Bétera y gobernador de Valencia desde 1393, a quien Antoni Canals dedicaría su traducción del De providentia, de Séneca, fue asesinado en medio de la calle en 1407, como represalia por una riña iniciada por su hermano Felip, quien sería sentenciado a perder el puño. El hijo de este último, Felip Boil i Soler, fue un destacado representante de la orden de los caballeros errantes. Después de acompañar a Alfonso el Magnánimo en las guerras de Italia, donde cayó prisionero de los genoveses en el desastre de Ponza, se trasladó hasta la corte inglesa para desafiar y combatir caballeros y, cuando volvió, desafió también al autor del Tirant, Joanot Martorell.

EL SEÑORIO DE MANISES

Su pariente homónimo, señor de Manises, Felip Boil i Codinats, que hemos dejado más arriba ordenando el inventario de los bienes de su padre, tuvo que hacer frente, antes de su muerte, en 1428, a otra clase de adversarios: Los numerosos acreedores que le perseguían, encabezados por su propia mujer, Elionor de Romaní, que reclamaba su dote, y que llegaron a solicitar la subasta del señorío. La irregularidad de las rentas dominicales obligaba a la nobleza valenciana al endeudamiento crónico con los prestamistas urbanos, a quienes tenían que satisfacer anualmente los intereses de los créditos obtenidos. De hecho, más de la mitad de los ingresos del señorío de Manises se tenían que destinar a sufragar las pensiones de los numerosos censales y violarios cargados por los Boil. En la nómina de acreedores encontramos otras familias aristocráticas, como los Sabata o los Escrivá, instituciones eclesiásticas como el convento de predicadores y el de la Saidia, y, sobre todo, miembros de la burguesía urbana (notarios, mercaderes, sederos) que habían prestado el capital. En total, los Boil tenían que responder anualmente, en intereses, una cantidad superior a los 12.000 sueldos.

Esto hipotecaba las rentas del seño-

famíles aristocràtiques, com els Sabata o els Escrivà, institucions eclesiàstiques com ara el convent de predicadors i el de la Saldia, i, sobretot, membres de la burgesia urbana (notaris, mercaders, seders) que havien prestat el capital. En total, els Boil havien de respondre anualment en interessos una quantitat superior als 12.000 sous.

Això hipotecava les rendes del senyoriu, que s'acostaven cada any als 22.000 sous. Els tres puntals de la

rió, que se acercaban cada año a los 22.000 sueldos. Los tres puntales de la renta feudal de los Boil eran la producción cerámica de Manises, las recolecciones agrícolas y los monopolios señoriales. El delme de toda obra de terra, axí de daurada e blanca, manufacturada en la treintena de hornos ollers que tenía la villa, procuraba seis mil sueldos cada año. Por su parte, la partición de frutos o los censos en dinero a que estaban sometidos los campesinos de Manises para las

Accés a l'escala imperial.

renda feudal dels Boil eren la producció ceràmica de Manises, les collites agrícoles i els monopolis senyorial. El «delme de tota obra de terra, així de daurada e blancha», manufacturada en la trentena de forns «ollers» que tenia la vila, procurava sis mil sous cada any. Per la seua banda, la partició de fruits o els censos en diners a què estaven sotmesos els camperols de Manises per les terres cultivades en emfiteusi, suposaven altres sis mil sous anuals. Més de la meitat d'aquesta xifra procedia dels blats i llegums del regadiu —forment, panís, ordi, mill, dacsà, faves, cols, etcètera— i la resta, dels farratges, alfalsos, i, sobretot, de les 150 tafulles de vinya, de regadiu i de secà, que cobrien el terme de Manises, i que lliuraven al senyor una part de la collita, generalment la cinquena. També s'acostaven als sis mil sous els substanciosos ingressos dels monopolis (molins, carnisseria, forn, taverna, tenda, bany, barberia...) que els Boil tenien en exclusiva.

La senyoria dels Boil s'exercia sobre una comunitat d'unes 250 cases, amb un veïnat mixt —la meitat, aproximadament— de moros i cristians. Cada casa havia de pagar 5 sous anuals, si era de cristians, i 10, si era de mudèjars. En total, més de dos mil sous, als quals caldria afegir una àmplia diversitat de càrregues, en metàl·lic i en espècie, que gravaven les pastures, els abellars, la palla i el filat domèstic. Encara, els vassalls havien d'obsequiar al senyor dues vegades a l'any, per Pasqua i per Nadal, amb un «present» (30 parells de gallines, 8 parells de capons, 8 cabrits, 2 moltons, a més de càrregues de llenya i de margallons).

Malgrat la solidesa d'aquestes rendes i el benefici obtingut pel monopoli en la fabricació de ceràmica, els Boil passaven per moments de penúria, a causa dels nombrosos préstecs i hipoteques que havien d'afrontar. La possessió del senyoriu i la seua transmissió també causava desavinences internes a la família.

tierras cultivadas en enfiteusis suponían otros seis mil sueldos anuales. Más de la mitad de esta cifra procedía de los granos y legumbres del regadío —trigo, panizo, cebada, majo, maíz, babas, coles, etcétera— y el resto, de forrajes, alfalfa, y, sobre todo, de las 150 tabúllas de viña, de regadío y de secano, que cubrían el término de Manises, y que libraban al señor una parte de la cosecha, generalmente la quinta parte. También se acercaban a los seis mil sueldos los sustanciosos ingresos de los monopolios (molinos, carnicería, horno, taberna, tienda, baño, barbería, etcétera) que los Boil tenían en exclusiva.

El señorío de los Boil se ejercía sobre una comunidad de 250 casas, con un vecindario mixto —la mitad, aproximadamente— de moros y cristianos. Cada casa tenía que pagar 5 sueldos anuales si eran cristianos, y 10 si eran mudéjares. En total, más de dos mil sueldos, a los que se añadía una amplia diversidad de cargas, en metálico y en especie, que gravaban los pastos, las colmenas, la paja y el hilado doméstico. Además, los vasallos debían obsequiar al señor dos veces al año, por Pascua y Navidad, con un «present» (30 pares de gallinas, 8 pares de capones, 8 cabritos, 2 carneros, además de cargas de leña y palmitos).

A pesar de la solidez de estas rentas y el beneficio obtenido por el monopolio en la fabricación de cerámica, los Boil pasaban por momentos de penuria debido a los numerosos préstamos e hipotecas que tenían que afrontar. La posesión del señorío y su transmisión también causaba desavenencias internas a la familia. El hijo de Felip, Pere, que inicialmente había hecho heredero universal a su primogénito, dejó a su muerte, en 1454, el señorío a su mujer, Caterina Navals, y a su segundo hijo, Lluís. El hijo mayor, Pere, reclamó sus derechos, basados en el vínculo del señorío al primogénito; pero aunque ganó el pleito, y con ello el señorío, tuvo que compensar a su hermano con la desorbitada cantidad de 190.000 sueldos, que equivalía prácticamente a una compra.

El fill de Felip, Pere, que inicialment havia fet hereu universal al seu primogènit, deixà el senyoriu a la seua mort, el 1454, a la seua dona, Caterina Navals, i al seu fill segon, Lluís. El fill gran, Pere, reclamà els seus drets, basats en el vincle del senyoriu al primogènit; però, encara que guanyà el plet i, amb ell, el senyoriu, hagué de compensar el seu germà amb la desorbitada quantitat de 190.000 sous, que equivalia pràcticament a una compra.

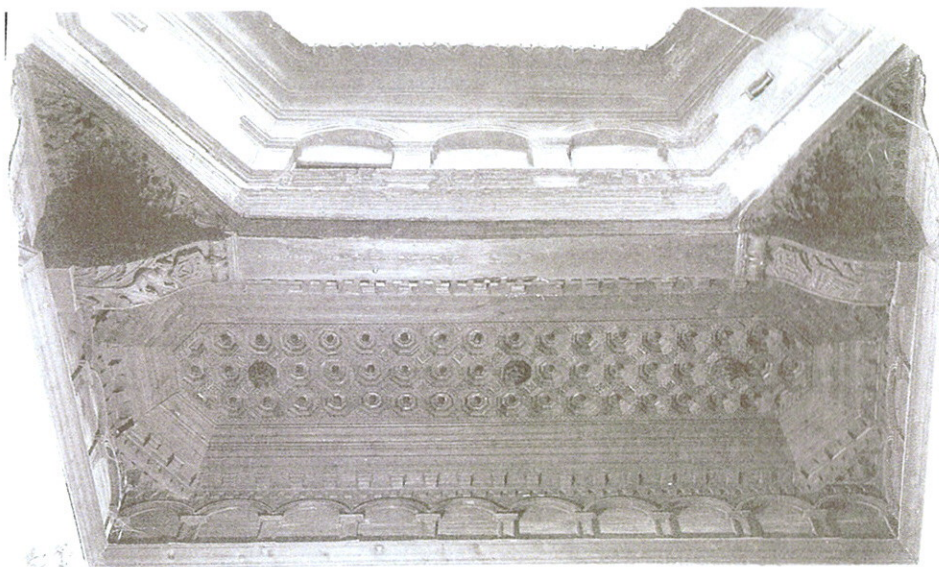
El nou senyor tractà de racionalitzar l'administració del senyoriu amb una política d'atracció de nous pobladors, majoritàriament mudèjars procedents de diverses moreries del regne, establerts al nou carrer que els havia construït expressament. Pere, que fruï d'una llarga vida fins la seua mort el 1504, es casà tres vegades, i el succeí el seu primogènit, dit també Pere, fill del primer matrimoni amb Margarida Escrivà. La guerra de les Germanies, que l'afectava directament pels seus vassalls mudèjars, situaria el nou senyor de Manises al costat del virrei de València en la repressió dels revoltats. A la seua mort, el 1529, esclataria novament la discòrdia en l'interior de la família, en disputar-se els seus dos fills, Pere i Joan, haguts del matrimoni amb Violant Berenguer, l'herència del pare. Una vegada més, la força del vincle instituit decantaria la sentència del Consell d'Aragó en favor del primogènit.

EL CANVI DE NOM DE LA FAMÍLIA I L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS

El guanyador del plet, casat amb Beatriu de Pròxita, néta del comte d'Aversa, no és altre que l'entusiasta lletraferit autor del dietari familiar que he citat més amunt, en què anotava amb orgull els esdeveniments més senyalats de la vida domèstica: naixements, defuncions, records familiars, etcètera. La seua passió literària no li estalvià el disgust que li procurà Giner de Pere-

El nuevo señor trató de racionalizar la administración del señorío con una política de atracción de nuevos pobladores, mayoritariamente mudéjares procedentes de diversas morerías del reino, establecidos en una nueva calle que había construido expresamente. Pere, que disfrutó de una larga vida hasta su muerte, en 1504, se casó tres veces, y le sucedió su primogénito, llamado también Pere, hijo del primer matrimonio con Margarida Escrivá. La guerra de las Germanías, que le afectaba directamente por sus vasallos mudéjares, situó al nuevo señor de Manises al lado del virrey de Valencia en la represión de los sublevados. A su muerte, en 1529, estalló nuevamente la discordia en el interior de la familia por disputarse sus dos hijos, Pere y Joan, habidos del matrimonio con Violant Berenguer, la herencia del padre. Una vez más, la fuerza del vínculo instituido decantaría la sentencia del Consejo de Aragón en favor del primogénito.

Casetonat en el pati central, abans de la restauració.

EL CAMBIO DE NOMBRE DE LA FAMILIA Y LA EXPULSION DE LOS MORISCOS

El ganador del pleito, casado con Beatriu de Pròxita, nieta del conde de Aversa, no es otro que el entusiasta li-

llós, amb el qual estava endeutat per un censal de 20.000 ducats carregats sobre la vila i el senyoriu. El creditor obtingué de la Reial Audiència l'embargament dels béns del Boil, inclòs el mobiliari de la casa i també la producció agrícola i la ceràmica. Segurament, però, Pere Boil exagerava, com a bon fabulador, en avaluar l'abast de la desgràcia, que hauria comportat l'abandonament de Manises el 1550, amb la pèrdua de les collites i la paralització dels tallers de terrissa.

El seu fill, que també portava el nom de Pere, tradicional en la família, no arribaria a heretar el senyoriu, en morir (1557) abans que el seu pare (1559), de manera que el vincle passà directament al nét, encara menor d'edat. Felip Boil, que assoliria la majoria el 1568, seria el primer en canviar el cognom del llinatge: en heretar, el 1586, el senyoriu de Vinalesa, de la família de la seua mare, Hipòlita Joan, hagué de canviar el Boil de la Scala pel de Joan, almenys en l'ordre de prelatió, condició imposada per a obtenir l'herència. El seu matrimoni amb Isabel Albert Vidal comportaria, més endavant, el segon canvi de nom de la família.

terato autor del dietario familiar que he citado más arriba, en el que anotaba con orgullo los acontecimientos más señalados de la vida doméstica: nacimientos, muertes, recuerdos familiares, etcétera. Su pasión literaria no le aborrió el disgusto que le dio Giner de Perellós, con el que estaba endeudado por un censo de 20.000 ducados, cargados sobre la villa y el señorío. El acreedor obtuvo de la Real Audiencia el embargo de los bienes de Boil, incluido el mobiliario de la casa y también la producción agrícola y cerámica. Seguramente, sin embargo, Pere Boil exageraba como buen fabulador cuando valoraba el alcance de la desgracia, que hubiera comportado el abandono de Manises en 1550, con la pérdida de las cosechas y la paralización de los talleres de cerámica.

Su hijo, que también se llamaba Pere, nombre tradicional en la familia, no llegaría a heredar el señorío porque murió en 1557, antes que su padre (1559), de manera que el vínculo pasó directamente al nieto, aún menor de edad. Felip Boil, que alcanzaría la mayoría de edad en 1568, sería el primero que cambió el apellido del linaje: Cuando heredó, en 1586, el señorío de Vinalesa, de la familia de su madre, Hipólita Joan, tuvo que cam-

El castell de Manises seguia sent la residència habitual dels Boil, notablement millorat des d'aquella sòbria descripció del s. XIV. Hi destacava una incipient pinacoteca que, en una sala ornada amb guadamasils amb les armes del llinatge, albergava «tres quadros ab la Adoració dels Reis y Evangelistes», «altres dos retratos, ab figures de un Àngel de la Caritat y la Esperança», «altres ab Venus, Apolo y la esposa del emperador Carlos», «tres retratos guarnits de fusta, lo hu de la figura de l'emperador Carlos y lo altre del príncep de Orange, y lo tercer del Gran Tamerlan».

Els tres fills de Felip, que havia mort el 1597, serien tots successivament senyors de Manises, a causa de la manca de descendència masculina dels dos primers germans: Pere, casat amb Anna Bou, mort el 1608; Felip, casat amb Jerònima Bou, mort el 1627; i Bernat, casat amb Luciana Figuerola, mort el 1634. El primogènit encara va portar el cognom Joan, però el segon, Felip, havia heretat de la mare el cognom Albert Vidal, que s'afegia a les possessions onomàstiques dels Boil. Felip, que sembla continuar l'afecció intel·lectual del seu avantpassat —la seua selecta biblioteca consistia en «un estant de fusta ab vint y huit llibres de històries y devocions»—, es destacà per la seua militància contra l'expulsió dels moriscos, que constituïen una bona part del veïnat de Manises.

La noblesa valenciana, perjudicada per la mesura, intentà una darre-ra gestió, de la qual foren portaveus davant la cort reial, el senyor de Manises i el de Canet. Felip Boil i Joan Berenguer de Blancs lliuraren també al patriarca Ribera un catastrofista memorial sobre els previsibles efectes de l'expulsió, «universal ruyna y desolación de este Reyno», amb la consegüent pèrdua de «las rentas de los señores y cavalleros, la de los ciudadanos, eclesiásticos y religiosos, los tratos de los mercaderes y arrendadores, las limosnas de todos los pobres, espitales y yglesias, el trato de todos los

biar el Boil de la Scala por el de Joan, al menos en el orden de prelación, condición impuesta para obtener la herencia. Su matrimonio con Isabel Albert Vidal comportó, más adelante, el segundo cambio de nombre de la familia.

El castillo de Manises seguía siendo la residencia habitual de los Boil, notablemente mejorado desde aquella sobria descripción del siglo XV. Destacaba una incipiente pinacoteca, que en una sala adornada con guardameciles con las armas del linaje, albergaba tres quadros ab la Adoració dels Reis y Evangelistes, altres dos retratos, ab figures de un Àngel de la Caritat y la Esperança, altres ab Venus, Apolo y la esposa del emperador Carlos, tres retratos guarnits de fusta, lo hu de la figura de l'emperador Carlos y lo altre del príncep de Orange, y lo tercer del Gran Tamerlan.

Los tres hijos de Felip, que había muerto en 1597, fueron todos sucesivamente señores de Manises, debido a la falta de descendencia masculina de los dos primeros hermanos: Pere, casado con Anna Bou, muerto en 1608; Felip, casado con Jerònima Bou, muerto en 1627; i Bernat, casado con Luciana Figuerola, muerto en 1634. El primogénito todavía llevó el apellido Joan, pero el segundo, Felip, había heredado de la madre el apellido Albert Vidal, que se añadía a las posesiones onomásticas de los Boil. Felip, que parece continuar la afición intelectual de su antepasado —su selecta biblioteca consistía en un estant de fusta ab vint y huit llibres de històries y devocions— se destacó por su militancia contra la expulsión de los moriscos que constituían una buena parte del vecindario de Manises.

La nobleza valenciana, perjudicada por la medida, intentó una última gestión, de la que fueron portavoces ante la corte real el señor de Manises y el de Canet. Felip Boil y Joan Berenguer de Blanes enviaron también al patriarca Ribera un memorial catastrofista sobre los previsibles efectos de la expulsión, universal ruyna y desolación de este Reyno, con la consiguiente pérdida de las rentas de los señores y cavalleros, la de los ciudadanos ecle-

officios mecánicos, y por el consiguiente todo el reyno perece...». La gestió, ja se sap, resultà infructuosa i els moriscos valencians, inclosos els de Manises, hagueren de fer cap al Grau de València.

L'EXTINCIÓ DEL LLINATGE

Amb Felip Albert Vidal, fill del tercer germà abans esmentat, Bernat, els Boil resideixen ja a la ciutat de València, en el palau conegut avui com de la Scala, «per altre nom, del senyor de Manises», «en la placeta de la Ballia, davant la Diputació». Les comoditats hi havien augmentat respecte a èpoques passades, tant al palau de València, on la família disposava d'un «carrossa de vaqueta negra ... forrada per dins de vellut vert», com al castell de Manises, dotat d'un mobiliari cada vegada més luxós i amb una pinacoteca en augment, que afegia als tradicionals quadres de sants, uns nus d'Adam i Eva i els retrats dels avantpassats, almenys des de començaments del XVII, que reflectien l'orgull aristocràtic de la família. També a la ciutat de València disposaven els Boil d'altres cases i propietats urbanes, especialment en el carrer del Trenc, en el carrer de la Farina i en la plaça de sant Francesc. Però el domicili habitual l'havien tingut sempre al carrer de la Morera d'en Carròs, a la parròquia de sant Esteve, mentre que el palau de la plaça de la Batlia solia ser arrendat a personatges il·lustres, com ara el tresorer reial Alfons Milà i Aragó, que l'ocupava el 1676, dos anys després de la mort de Felip.

Felip Albert Vidal, amb unes rendes anuals de 1.700 lliures, que gairebé duplicaven les que obtenia la família al segle XV, s'havia casat en primeres núpcies amb Na Joana Bellvís, filla del senyor de Bèlgida, de la qual tingué un fill, Vicent, mort abans que el pare; en segones núpcies, amb Ana Maria Rabassa i Perellós, filla del primer marquès de Dosaigües, Giner de Perellós. D'aquest segon matrimoni va nàixer

siásticos y religiosos, los tratos de los mercaderes y arrendadores, las limosnas de todos los pobres, espitales y yglesias, el trato de todos los officios mecánicos, y por el consiguiente todo el reyno perece... *La gestión, como es sabido, resultó infructuosa y los moriscos valencianos, incluidos los de Manises, hubieron de encaminarse hacia el Grao de Valencia.*

LA EXTINCION DEL LINAJE

Con Felip Albert Vidal, hijo del tercer hermano antes citado, Bernat, los Boil residen ya en la ciudad de Valencia, en el palacio conocido hoy como de la Scala, per altre nom, del senyor de Manises, en la placeta de la Batlia, davant la Diputació. Las comodidades habían aumentado respecto a épocas pasadas, tanto en el palacio de Valencia, donde la familia disponía de una carrossa de vaqueta negra... forrada per dins de vellut vert, como en el castillo de Manises, dotado de un mobiliario cada vez más lujoso y con una pinacoteca en aumento, que añadía a los tradicionales cuadros de santos, unos desnudos de Adán y Eva y los retratos de los antepasados, al menos desde comienzos del XVII, que reflejaban el orgullo aristocrático de la familia. También en la ciudad de Valencia disponían los Boil de otras casas y propiedades urbanas, especialmente en la calle del Trenc, en la calle de la Farina y en la plaza de Sant Francesc. Pero el domicilio habitual lo habían tenido siempre en la calle de la Morera d'en Carròs, en la parroquia de San Esteve, mientras que el palacio de la plaza de la Batlia solía ser arrendado a personajes ilustres, como el tesorero real Alfons Milà y Aragó, que lo ocupaba en 1676, dos años después de la muerte de Felip.

Felip Albert Vidal, con unas rentas anuales de 1.700 libras, que casi duplicaban las que obtenía la familia en el siglo XV, se había casado en primeras nupcias con Joana Bellvís, hija del señor de Bèlgida, con la que tuvo un hijo, Vicent, muerto antes que el padre, y en segunda nupcias, con Anna Maria Rabassa y Perellós, hija del primer marquès de Dosaigües, Giner

un altre Vicent, que succeí el pare en el senyoriu. Vicent, que obtindria per a la família, el 1704, el títol de marquès de Manises per la seua fidelitat a Felip V durant la guerra de Successió, seria el darrer representant en línia directa d'un llinatge secular. Del seu matrimoni amb Josepa Cernesio i Perellós, filla del comte de Parcent, no tingué descendència masculina, i en casar-se la seua filla i hereva, Josepa, amb Joaquim Maldonado, comte de Villagonzalo, els cognoms i els títols dels Boil de la Scala es dissoldrien en l'extensa col·lecció que n'havia acumulat la família castellana.

El cognom Boil de la Scala, a finals del Set-cents, ja només era un trofeu més en el repertori onomàstic dels Villagonzalo, que fins i tot havien bescanviat el títol de marquès de Manises pel més exòtic de marquès de la Scala. Els nous posseïdors, en el seu afany col·leccionista, arribarien també a reclamar els senyorijs de Nules i Quirra, que obligaria Vicent Maldonado a canviar interessadament el seu nom pel més sonor de Gilabert de Centelles, un altre llinatge extingit. La memòria dels Boil valencians quedava encomanada al convent de sant Domènec, dels frares predicadors, on el fundador del llinatge, Pere Boil i d'Aragó, havia fet construir a començaments del segle XIV l'aula capitular, i on havien estat soterrats tradicionalment els membres de la família.

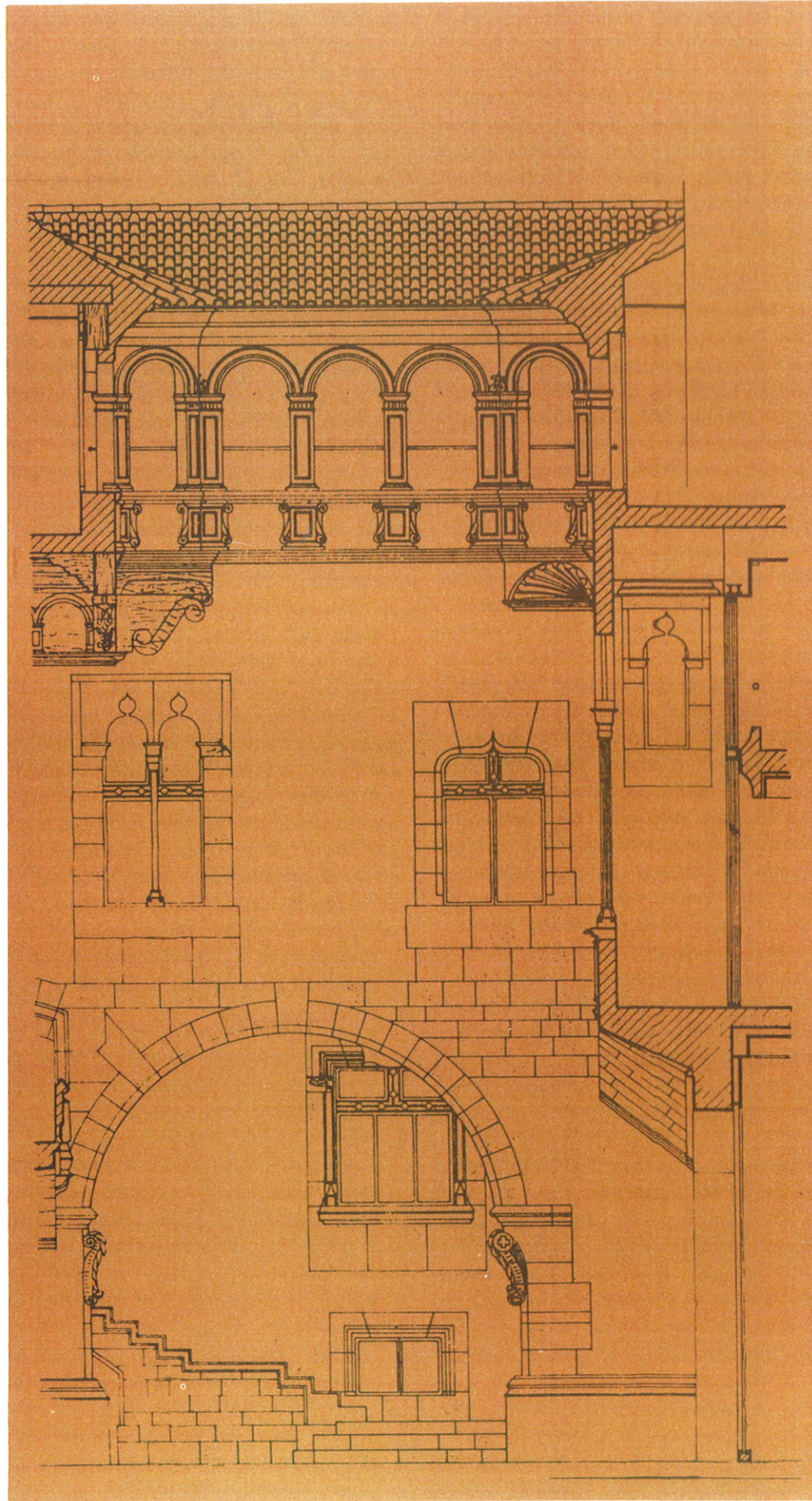
de Perellós. De este segundo matrimonio nació otro Vicent, que sucedió al padre en el señorío. Vicent, que obtendría para la familia, en 1704, el título de marqués de Manises por su fidelidad a Felip V durante la guerra de Sucesión, fue el último representante en línea directa de un linaje secular. De su matrimonio con Josepa Cernesio y Perellós, hija del conde de Parcent, no tuvo descendencia masculina, y cuando se casó su hija y heredera, Josepa, con Joaquim Maldonado, conde de Villagonzalo, los apellidos y los títulos de los Boil de la Scala se disolverían en la extensa colección que había acumulado la familia castellana.

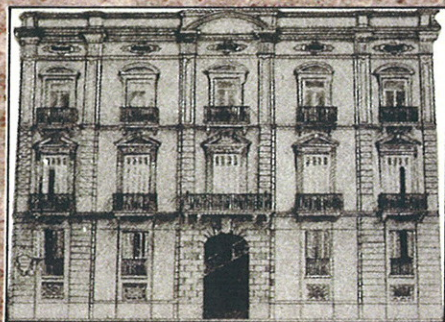
El apellido Boil de la Scala, a finales del Setecientos ya sólo era un trofeo más en el repertorio onomástico de los Villagonzalo, que incluso habían intercambiado el título de marqués de Manises por el más exótico de Marqués de la Scala. Los nuevos poseedores, en su afán coleccionista, llegarían también a reclamar los señoríos de Nules y Quirra, que obligaría a Vicent Maldonado a cambiar interesadamente su nombre por el más sonoro Gilabert de Centelles, otro linaje extinguido. La memoria de los Boil valencianos quedaba encomendada al convento de San Domingo, de los frailes predicadores, donde el fundador del linaje, Pere Boil y de Aragón, había hecho construir, a principios del siglo XIV el aula capitular, y donde habían sido tradicionalmente enterrados los miembros de la familia.

Panoràmica de l'escala imperial.

*Alçat del pati del
palau de la Scala
(arquitectes Peñín
i Stuyck).*

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA